

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР У МОГИЛЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ МАЗЕПІНСЬКОЇ ДОБИ

У статті проаналізовано гравюру Іларіона Мигури на честь гетьмана Івана Мазепи – будівничого українських храмів. Простежено політичний контекст і мистецькі способи зображення Мазепиного доробку. Гравюру представлено як особливу форму гетьманського панегірика могилянської традиції, що була притаманна Києво-Могилянській академії від початків її заснування.

Ключові слова: Софійський собор, Іван Мазепа, гравюра, могилянська традиція, Іларіон Мигура.

Тему участі гетьмана Івана Мазепи у відбудові Софійського собору було порушено у могилянських інтелектуальних колах одночасно з темою будівництва Київської академії. Грандіозні будівельні завдання, вирішувані гетьманською адміністрацією у цей час, свідчать про високий рівень господарчої організації державної машини на задоволення потреб постійних воєнних операцій, в яких брали участь козацькі війська і на які йшла левова частка бюджету Гетьманщини. Разом з тим репарацію київських храмів І. Мазепою можна розглядати як частину його монументальної програми, засади якої розробляли в могилянських, так би мовити, ідеологічних колах. Саме тут створено масив граверних шедеврів того часу, в якому основною тематичною константою стала гетьманська звияга, патрунування Києво-Могилянської академії, її професорів і вихованців [15]. Інша тема – реставрація Софійського собору як митрополичої катедри. З'ясуванню внеску гетьмана у відбудову пам'ятки присвячено кілька наукових студій, насамперед Надії Нікітенко, що побачили світ упродовж останніх трьох років і зумовили бурхливу дискусію щодо датування будівництва собору, яка, маємо надію, завершилася офіційним святкуванням його тисячоліття [10].

Залишаючи полеміку про ювілей за межами цієї статті, наголосимо, що засадничою умовою для вивчення запропонованої теми є заперечення ідеї реставрації Софійського собору Петром Могилою, що її впровадила ще історіографія XIX ст. [8, с. 460–461], яка, своєю чергою, оперувала панегіристичними текстами могилянських спудеїв – «вокальних Орфеїв» першої половини XVII ст. – на честь самого митрополита про «сирітство» митрополичої катедри [21, с. 91]. Уже двічі опубліковано [13; 14] матеріали про реставрацію храму уніатами, про яку не знав основний інформатор сучасних ініціаторів датувань

Софійського собору – Степан Голубєв¹ і яка остається «непоміченою» навіть у час активних суперечок про дату будівництва собору.

Варто зазначити, однак, що єдиним реченням у своїй роботі Н. Нікітенко таки відступає від версії Могилиної будівничої монополії, цитуючи Ірму Тоцьку і не заперечуючи їй: «На нашу думку, відбудовчі роботи проводилися як до 1610 р., коли собор перебрали уніати, так і протягом XVI ст.» [18, с. 232], себто і в часи уніатської адміністрації. Авторка акцентує [17], що у реставрації собору Петром Могилою «виразно простежуються чотири пункти цієї програми (Могилиної. – Т. Л.), засвідченої в ктиторському написі Могили, у поновленому ним княжому портреті, у присвяті одного з вівтарів св. Володимиру і в каплиці, вбудованій у північну зовнішню галерею» [18, с. 235].

¹ Цитований Надією Нікітенко за Степаном Голубєвим сюжет софійського «чуда» Борецького-Шимоновича з «Тератургеми...» Афанасія Кальнофойського [18, с. 228] авторка не перевірила за оригіналом, однак ця історія деталізована подробицями про купи руїн та підсилена прямою мовою митрополита Борецького: «Iż ta Cerkiew znówu się tam zwróci, z kąd odięta, u ze pocieszę Pan lud swoy Prawosławny, który teraz zasmucił». Не дивно, що сюжет подано в одному смислового блоці з наступним описом чуда про відібрання Петром Могилою Софійського собору в 1633 р., що підтверджує пророчі слова померлого Іова Борецького. До київських див зараховує цю подію отець Афанасій, наводячи докладні подробиці щодо учасників подій: «odebrali (підкреслення моє. – Т. Л.) S. Sophiey Cerkiew od Uniatow wiel. oćiec Izaiasz Trofimius (Ісайя Трофимович. – Т. Л.), na ten czas Collegii Mohilaeani w Kiiowie Rector (підкреслення моє. – Т. Л.), teraz Ihumen Monasterya S. Ierarchi Mikołaya Pustynnego, z oćiec Anatholi Muzyłowski (Анатолій Мужилівський. – Т. Л.), kaznodzieja pieczarski, ihumien Biliłowski». Усі подальші події щодо реставрації Петром Могилою Софійського собору, чудеса зі Святим Макарієм і татарською шаблею лише підтверджують «чудесне» повернення митрополичої катедри православному. Тобто інформацію «Тератургеми...» потрібно розглядати тільки як агіографічне джерело, але аж ніяк не свідчення про достеменні події. Так само беззастережно авторка цитує за О. Крижанівським і С. Плохієм [11] лист запорозького гетьмана Тусканевича про загрозу службі православним у храмі Софії з боку уніатського намісника Антонія Грековича – Грекович на той час перебував у Видубицькому монастирі, а Софія Київська належала уніатам, які там і правили службою. Православний клір мав своїм осередком храм Успіння Богородиці (Пирогощі).

З приводу так званого ктиторського напису на арках собору, вичерпно дослідженого у статті О. Толочка [22], зауважимо додатково, що російські лексеми «изволениемъ Божимъ», «самодержцемъ всея Россіи», «иждивениемъ» та ін. – беззаперечні свідчення пізнього походження цього напису (принаймні початок XVIII ст.¹). Аргументи Н. Нікітенко на користь будівництва Могилою у північній галереї Володимирівної каплиці (престолу) не переконливі ще й з огляду на те, що храм, за описами XVII ст., не мав престолу з такою назвою, та й не міг би мати через язичницьку форму імені, – радше був би названий Василівським, за князівською давньоруською патронімією, якій відповідала Василівська або Трисвятительська церква. Царську патронімію почали використовувати у стінописах аж у XVIII ст., тож ідея створення Могилою Володимирівної каплиці – цілком надуманий анахронічний факт.

Отже, вихідною для нашого дослідження є та обставина, що каплиці-капели Петра Могили на честь князя Володимира у соборі в часи гетьманування Івана Мазепи (1687–1709) не існувало. Відповідно, до початку реставраційних робіт храм був без так званих капел зовнішніх галерей. Саме такі добудови цікаві у спостереженнях за настінним розписом храму та реконструкцією собору в цілому в часи Мазепи. Приводом для цього дослідження є низка тогочасних графічних пам'яток могилянського кола, опублікованих у нещодавніх розвідках, які дають змогу простежити спеціальні мотиви у політичній і похідній від неї будівничій сфері діяльності гетьмана [15, с. 90].

Сходження Івана Мазепи на політичний олімп сталося в період регентства царівни Софії Олексіївни над молодими царями Іваном та Петром Олексійовичами і почалося підписанням Коломацьких статей. На очах нового гетьмана відбулися карколомні події в долі його попередника Івана Самойловича, якого російський уряд звинуватив у провалі Кримського походу.

Будівельні роботи, розпочаті Самойловичем і продовжені Мазепою, стали основою його програми ідеологічного забезпечення гетьманського правління. Візуальним свідченням цієї програми була відома теза Івана-Іларіона Мигури на пошану гетьмана-будівничого, в якій могилянський професор філософії² звеличив діяльність Мазе-

пи на ниві зведення та реставрації українських храмів. На бароковому символізмі цього панегірика неодноразово наголошували у багатьох виданнях з історії та культури України, хоча текстологічного й семантичного аналізу визначної пам'ятки могилянського кола, як і багатьох інших шедеврів граверного мистецтва відомого осередку вітчизняного просвітництва, досі не здійснено.

Тезу І. Мигури для засвідчення висновків про Мазепину реставрацію Софійського собору наприкінці XVII – на початку XVIII ст. використала Н. Нікітенко [16; 18]. Хотілося б спинитися на висновках історика, розглядаючи саму гравюру, проаналізувати політичний контекст її створення у зв'язку з реконструкцією собору.

Засадничою умовою реконструкції Софійського собору І. Мазепою було правління царівни Софії Олексіївни. Тісні стосунки гетьмана з регентською адміністрацією, а головне – з «генералісімом» Василем Голіциним, першою особою уряду царівни Софії, свідчать про цілковиту орієнтацію гетьманського правління на московський двір. Знаком прихильного ставлення української сторони до згаданих осіб є рідкісно збережені після петровських погромів портрети царівни та В. Голіцина, виконані у 1689 р. майстерним різцем Олександра Тарасевича³ та видані у друкарні Лазаря Барановича. Разом з низкою граверних портретів випадково зберігся й інший шедевр – теза гетьманського племінника Івана Обидовського, випускника Києво-Могилянської колегії, виконана ще одним українським талановитим майстром Інокентієм Щирським на честь двох царевичів-спадкоємців Олексія Михайловича [15, с. 95]. Ритина, крім панегіричного змісту, містить ще кілька сюжетних шарів, які відображають реалії часів регентства: встановлення кордонів між Річчю Посполитою та Московським царством за Вічним миром 1686 р., а також штурм Чигирини 1678 р. Піднесення царевичем цього ілюстрованого панегірика відбулося 1691 р. у Москві, коли вже правління Софії Олексіївни було скасоване. Знаковим на гравюрі залишився порожній центральний картуш, де, за логікою, мав би бути портрет самої регентки. Натомість на гравюрі зображено лише два персонажі як символ «тройствено царствующей двоицы».

Таким чином, софійні сюжети виникають у мистецтві Мазепиної доби одночасно з регентським правлінням Софії Олексіївни Романової. Перші панегіричні вірші, присвячені Софії-царівні як уособленню Софії – Премудрості Слова Божого, належать російським авторам, зокрема Ігнатію Римському-Корсакову, який написав

¹ Із вдячністю Р. Лякіній за наданий текст наведу приклад такого напису на сволоці київського будинку відомого золотаря Стрельбицького 1710 р.: «Изволениемъ Бога Отца испкупителя, совершениемъ Святого Духа. Аминь...»

² Іван-Іларіон Мигура-Плаксич – професор філософії Київської академії, художник-живописець і графік. Мигуриному авторству часто приписують і художнє виконання гравюри. Цю думку свого часу спростував В. Січинський, який вважав Мигуру лише професором філософії, однак, за свідченням Д. Вишневецького, Іларіон Мигура поєднував у собі кілька талантів [25, с. 184–199].

³ Портрет царівни, можливо, є роботою Леонтія Тарасевича.

«Свидетельство ко образу... Софии – Премудрости Слова Божия о Российском благословенном царствии». За словами дослідника регентського періоду Московської держави А. Богданова, «темой панегирика Римский-Корсаков избрал весьма популярное в литературе толкование образа Софии – Премудрости Слова Божия в новгородской редакции (*Христос на престоле с предстоящими*)»¹. Сей образ невидимого Божьего царствия знаменує, по мнению автора, видимое царство Господа – Российское государство. Центр его – София – Премудрость – знаменує царевну Софью Алексеевну, держачую «скипетр самодержавства и сидящую на престоле отеческом царствия своего Российскаго». Это в высшей мере отвечало интересам сторонников царевны, мечтавших о ее коронации». Схожий зміст мав панегирик «Созерцание краткое» Сильвестра Медведева [3; 4; 5]. Отже, можна впевнено стверджувати, що політичні реалії були константою ідеологічних засад реставрації Софії Київської Іваном Мазепою, на що не звертали увагу донині, натомість розглядаючи реставрацію головної катедри собору як винятково мистецьке явище.

Мало відомий факт існування в Києві у 80-ті рр. XVII ст. ще одного об'єкта, пов'язаного з ім'ям царівни Софії, – Свято-Софійського Богословського дівочого монастиря, що розташовувався через стіну з відомим Миколаївським Золотоверхим монастирем. Назва на честь Іоана Богослова має зв'язок з іменем іншого діяча – митрополита Івана Борецького, патроном якого, як і одним з Мазепиних, був Іван Богослов. Переосвячення дівочого монастиря на честь великомучениці Софії та «ее дочерей Веры, Надежды,

Любви» за ініціативою царівни – яскраве свідчення царського патронажу київських сакральних місць. Пам'ять про цей заклад ще була живою у 1787 р., коли писали довідки про історію місцевих монастирів для укладання опису Київського намісництва: «В каком же году был оной монастырь тамо построен за сгорением по случаю пожара письменных документов, справится непочему. А в 1711 г. по повелению блаженно и достойной памяти государя императора Петра Первого переведен на настоящее место... (на Поділ поблизу Йорданського монастиря. – Т. Л.)» [19, с. 192]. Цілком очевидно, що ліквідація Петром I сестринського іменного монастиря, так само, як і «об'єднання» мазепинського материнського жіночого Печерського Вознесенського монастиря з Флорівським на Подолі, – акції одного карального порядку, пов'язані зі «знанням» про узурпацію московського престолу і з покаранням «зрадника»-гетьмана, – якими б будівельними, фортифікаційними та стратегічними необхідностями вони не були виправдані. Ще один мало відомий факт – про «реставрацію», а точніше переписання розписів Софійського собору у 1718 р., у часи відомого відвідування Петром I Києва, коли відбулися трагедії його монастирів, зокрема пожежа Києво-Печерської лаври. У статті Петра Лебединцева «Открытие древних мозаик в главном куполе Киево-Софийского собора» згадано низку таких, очевидно, ідеологічних реставрацій-переписувань, зокрема залишків збережених мозаїк у головній бані собору: «...еще в 1718 г. при расписании стен собора масляными изображениями на местах бывших здесь, но забеленных фресок» [12, с. 163]. Важко уявити програму цієї реставрації, але зрозуміло, що вона не була науково-мистецькою.

Таким чином, сакральний і духовний простір Києва кінця XVII ст. став політичною похідною реалією того часу, принаймні свідченням «вписання» у стару давньоруську традицію нових сюжетів та патронімії. Продемонструємо це на прикладі реконструкції Софії Київської того часу за гравюрою Івана-Іларіона Мигури.

Мазепинська реставрація собору, без сумніву, мала ще й місцевий, можна сказати гетьманський підтекст. Згадана Мигурина теза на славу Мазепі містить багато алегоричних фігур і висловів, які автор «запозичив» із різних джерел для використання символу Софії – Премудрости Божої, щоб презентувати образ самого гетьмана. Цікаво простежуються окремі алегорії та образні паралелі цієї пам'ятки з реаліями монументального комплексу Святої Софії. Гравюру² скомпоновано як план Софійського храму, цен-

¹ Для тлумачення образу Софії – Премудрости Слова Божого з-поміж величезної кількості літератури ми послуговувалися окремими працями: прот. Георгія Флоровського «О почитании Софии, Премудрости Божией, в Византии и на Руси» (див.: <http://www.vehi.net/florovsky/sophia.html>): «В Киеве совершенно независимо устанавливается обычай праздновать день Рождества Богородицы. Когда, сказать точно не можем, но вряд ли не только со времен Петра Могилы, когда Киевская София была восстановлена после долгого запустения. Во всяком случае, именно при Могилах праздник Рождества Богородицы был установлен как престольный праздник в Десятинной церкви (виділення моє. – Т. Л.)... Хорошо известно, насколько общепринятым было католическое мнение о Непорочном Зачатии девы Марии у киевских богословов XVII в. Его защищает и развивает Антоний Радивилевский в своем «Огородике Богоматери», Иакинф Галатовский в «Небе Новом», – на заглавном месте первого, Черниговского издания этой книги (1677 г.) изображена Богоматерь, окруженная ангелами, на звездном небе... Все это заставляет думать, что киевская икона св. Софии есть нечто иное, как изображение Непорочного Зачатия. Любопытно, что Скворода в одном из своих стихотворений икону, подобную Киевской (в «богословской школе» в Харькове), прямо называет «образом зачатия Пречистой Богородицы» и заключает: «Победи сия! Христос в тебе вселится. Будь, как дева, чист: мудрость в сластях не месится». Також використано статтю Сергія Аверінцева «К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской» (див.: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/aver/sm_nadp.php).

² Оригінальна мідна дошка зберігається у фондах НБУ ім. В. І. Вернадського (див.: http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/vom/show/show_007/08.htm).

тральну наву якого утворює трискладова композиція: медальйон у вигляді «дому із семи стовпів» Премудрості Божої – фрагмент ікони Софії-Премудрості (відомий у старому варіанті як намет із семи стовпів), під якою розміщений герб Московського царства – двоголовий орел. Над домом Премудрості – Святий Дух у шести-кінечній зірці; зірку та півмісяці, розташовані у

вигляді розетки із семи пелюстків, художник узяв як елементи Мазепино герба Курча, що сам є основою всього зображення. Цитати із псалмів, центральна з яких «Благодать моя да неоскудеет» (в основі Курча), розміщені майже на всіх елементах цього трискладового символу: іконі Софії-Премудрості, гербі Московського царства та власному гербі Івана Мазепи.

У вигляді нав-престолів на пам'ятці розташовано шість храмів: від центрального медальйона ліворуч – Софійський собор, Миколаївський собор Пустинного монастиря, Богоявленський Братського монастиря; праворуч – Преображенський собор Мгарського монастиря, Миколаївський Крупницького Батуринського монастиря, Троїцький Чернігівського Іллінського монастиря. Варто зауважити, що добір храмів логічно пов'язаний із переліком споруд, повністю побудованих гетьманом, за винятком самої Софії Київської, яку гетьман перебудував й оздобив, як про це засвідчує основний напис тези. Зображення центрального медальйона увінчує цитата з напису у конфі Софійського собору, що містить, як відомо, 6-й вірш 45-ї псалми: *Ὁ Θεός ἐν μέσῳ αὐτῆς, καὶ οὐ σαλευθήσεται, βοηθήσει αὐτῇ ὁ θεός το πρὸς πρῶι πρῶι.* – «Бог посеред нього; він непорушний: Бог допоможе йому з раннього ранку» [1]. Остання фраза цілком запозичена звідси: «Да поможет ему Бгъ утро за утра», але доповнена виразом: «Да будет имя мое ту во віки и будутъ очи мои, и срдце мое ту во вся дни». «Нав» у вигляді мазепинських будов на гравюрі сім. Це число відповідає кількості престолів Софійського собору на той час. Гасло під будівлями «Основаніє ихъ на горахъ стыхъ» дослівно повторене із псалми на іншій тезі – на честь освячення Богоявленського собору Братського монастиря – Могилянської колегії [15, с. 97].

Переклад тексту присвяти гетьманові з латини:

Глава Церков, тріумфуюча й побожно працююча Свята Софія, за спеціальною постановою матірнього Софійського дому опорядила, виконала й присвятила збірне зображення Івана Хрестителя на честь Мазепиною імені, сьомого серед патронів за поділенням у такому ж порядку преславною поєднання богослужінні. [Це виконано в подарунок] гетьманові Святого Імператорського Престолу Війська Запорозького обох берегів Дніпра, кавалеру орденів благословенного Апостола Андрія та Білого Орла, ясно-вельможному і найяснішому Іванові Мазепі, щиро ревному будівничому церков, незмінно чуйному меценатові і патрону. [Зображення] має бути виставлене в Києві 12 жовтня в главі Церков Софії для вишанування його [Мазепи] ангела.

Іване, найхоробріший гетьмане! Ти не один ступатимеш, підноситься у високості Дім хрестоносної Софії, зведений на високу подобу величчї [господньої], який буде розсвіати повним дзвоном Божу славу і твою щедрість. Такі ясно-чисті імена [на зображенні] ще недавно ледве звучали, а сьогодні (о, благоденство!) ці імена тисячократно вишановують, тож вони знані усім, бо їх приоздобила щедрість Мазепи. Під благодатною сінню Софії зображення Івана уникне забуття, адже його зміцнює семикратний ву-

зол – як у палацах Мудрості й Мужності. Це ім'я відважний гетьман Іван завдяки своїй про-никливості увінчає лавровим вінком і скерує на щонайдовшу мету. Чи не найперше, з чого виростає слава, – це та найвища похвала, яку приносить імені щедрість. Хто опановує мечем висоти, чинить це не дякуючи солодкому говорінню. Тож, власне, з твоєї щедрості було позолочено церковні Доми і розпочато реставрацію верха (Софійського. – Т. Л.). Ти прийшов до Києва, вінценосний гостю, побачив виготовлену твоїм коштом дарохранительницю, здобув перемогу над негідним ворогом батьківщини. Тобі, Троянцю, небесні сили дадуть усе, чого захочеш. Увійди в подячні молебні церков, шанований патроне! Поглянь на жниво своєї другої перемоги! Красномовний Гекторе, ти подолаєш роззявлену пащеку лева. Невтомний під таким тягарем Атланте, прийми мій листок, спрямований на прославу твого імені, з вдячністю, якщо він у всьому буде тобі присмний.

Найяснішому моєму Панові готовий до послуг магістр Іван Мигура, архидиякон Східної Київської митрополії. 1706¹.

Таким чином, стає зрозуміле призначення тези – славлення гетьмана у день його іменин (12 жовтня), близький до дня церковного свята Зачаття Івана Хрестителя. Якщо припустити правдивість твердження про освячення головного престолу Софійського собору на 50-ліття гетьмана [18, с. 264], можна говорити про встановлення точної дати народження Мазепи. Однак проблема зіставлення дати іменин із днем народження гетьмана, а також відсутність вказівок на рік його народження залишають особу цього непересічного діяча нашої культури у своєрідній тіні його слави, яскраво представленій Іваном Мигурою-Плаксичем у наведеному тексті тези.

Наступним фактом, що впливає з панегірика, є семикратне шанування відповідними церковними службами собору імені гетьмана разом з його святими небесними покровителями. Прикметно, що сам Іван Мазепа, згідно з текстом тези – *Під благодатною сінню Софії зображення Івана* (виділення моє. – Т. Л.) уникне забуття, адже його зміцнює семикратний вузол – як у палацах Мудрості й Мужності, – мав би бути зображений десь на стінах відреставрованої ним Софії. Можливо, портрет був подібний до єдиного наявного сьогодні прижиттєвого портрета гетьмана – на безіменній гравюрі, у складі конволюта разом із панегіриком Борису Шереметьєву, що зберігається нині в бібліотеці Казанського університету. Принаймні про реставрацію «верху» храму згадано у тексті – можна вважати, що

¹ З латини цей текст переклала Н. Яковенко, за що я шановно їй дякую.

йдеться про бані собору та його дах. Здається, реставрований храм мав традиційну віконницю над західним порталом у вигляді гетьманського Курча, як це було на інших побудованих ним храмах і як зображено на тезі.

Два храми в ім'я Святого Миколая (зауважимо, що у Софійському соборі була відома ікона Миколи Мокрого) розташовані паралельно до центральної апсиди тези. Перший з них – Миколаївський собор Київського Пустинного монастиря на Печерську, інший – Миколаївський храм Крупницького Батуринського монастиря. Останній, очевидно, зазначений в інтересах Івана Мигури (на час укладання тези – софійського намісника, а пізніше – ігумена Крупницького монастиря). За історичною аналогією Мигура тут подібний до митрополита Іларіона, який є провісником слави князя Ярослава Мудрого у «Слові про закон і благодать».

Під храмовими спорудами на тезі у довільному порядку зображені апостол Андрій (третій зліва) та шість іменних заступників Івана Мазепи: (зліва направо) Іван Кушник, Іван Милостивий (патріарх Олександрійський), Іван Хреститель, Іван Богослов, Іван Золотоуст, Іван Ліствичник. «Підбір» святих відповідає патронімії гетьмана не випадково і за текстом тези – *Такі ясночисті імена [на зображенні] ще недавно ледве звучали, а сьогодні (о, благоденство!) ці імена тисячократно виановують, тож вони знані усім, бо їх приоздобила щедрість Мазепи*. Винятком з ряду іменних святих є апостол Андрій, зображений на честь ордену, другим кавалером якого був гетьман. Кожен зі святих Іванів відповідає певній «легенді» з біографії гетьмана. Так, ім'ям Івана Кушника – візантійського святого V ст., який відзначився особливою синівською любов'ю до своїх батьків, – Мазепа назвав одну з башт оборонних стін Києво-Печерської лаври, саме біля воріт материнського Печерського Вознесенського монастиря, де мав би бути похований люблячий син подібно до поховання святого Івана Кушника (на тезі – ліворуч з Євангелієм біля побудованого намету) у його курені неподалік батьківської оселі. Хоча цей святий був покровителем попередника Мазепи – Івана Самойловича.

З Іваном Милостивим, патріархом Олександрійським VI ст., зображеним на тезі у патріаршому плащі, Мазепу порівняли завдяки щедрості гетьмана не тільки на будівництво церков, а й на утримання, наприклад, могилянських спудеїв. Мотив милості і пожертви як основних рис цього святого відзначено також у нововиданих тоді «Життях святих» Дмитра Ростовського (Туптала).

Івана Хрестителя, як головного Мазепино заступника, зображено над постаттю самого

гетьмана¹. Мазепа в образі Івана Хрестителя зустрічається часто у могилянських тезах, найяскравішу з яких створено на честь освячення Богоявленського собору.

Іван Богослов як один із святих євангелістів представлений поруч із Хрестителем разом з орлом – своїм традиційним символом – та написом у розкритій книзі «*Бл҃гдѣ и истина Іис Хр҃тъ* [...]».

Наступний персонаж – Іван Золотоуст, шанований константинопольський архієпископ, один із трьох вселенських святителів, автор багатьох творів пастирського богослов'я, відомий також обітницею мовчання.

І нарешті Іван Ліствичник – святий з драбиною як символом його основної праці «Ліствиці», твору про духовне самовдосконалення й пізнання.

Усі постаті об'єднані єдиним девізом: «Сыи сѹтъ иже совлекшесѹ со одѣянымъ смертныхъ винчаются, и приемлють фініки иже исповѣдаша имя Гспдне».

Нижній ряд фігур специфічно могилянський: прославляння гетьманських чеснот подібне до того, що властиве тезі Феофана Прокоповича (старшого) у виконанні Данила Галатовського про перемогу і триумф гетьмана у Дніпровому поході та взяття об'єднаними московськими і козацькими військами чотирьох татарських фортець 1695 р. Поруч із центральною фігурою самого гетьмана у лицарських латах представлено шість алегорій, схожих на зображення муз на інших, більш ранніх панегіричних графічних творах могилянського кола. Шість алегоричних фігур у Мигури означають шість наук: Астрономія з підзорною трубою; Історія з книгою, в якій написано «*Inter Heroes nemo sur exiti major Ioane Mazepa*»; Філософія як цариця наук зображена в короні та з сонцем на грудях – праворуч від гетьмана. Ліворуч від нього – алегорія Софії – Премудрості Божої з кадуцеем у руках, далі – Феміда із зав'язаними очима та терезами у формі гетьманського герба. Шальки терезів перебувають на різних рівнях і помітно, що переважає та, в якій зображено гетьманські гербові елементи, тобто походження Мазепи алегорично перемагає над його орденською нагородою. Невідома алегорія з армілярною сферою (можливо, Геометрія) та девізом «Совість его яко источник живо-

¹ Важко також погодитися з тим, що Н. Нікітенко тлумачить цю постать як біблійного Мойсея: «На гравюрі І. Мигури Мазепа так само, як і Володимир Великий, зіставляється з Мойсеем, який увів свій народ до “землі обіцяної”. Співставлення державця-тріумфатора з Мойсеем – кліше східнохристиянської політичної ідеології, яке зароджується у Візантії... (?! – Т. Л.) Зображений безпосередньо під постаттю Мойсея Мазепа в озброєнні і обладунку бога війни Марса дозволяє згадати поетичні рядки візантійця Іоанна Геометра, славлячого переможного імператора-полководця Никифора Фоку...» (?!! – Т. Л.) [18, с. 280]

та» завершує цей ряд. Кожна з алегорій у свій спосіб прославляє гетьмана: «Блѣтъ ему от Госѣда дана», «Похвалу его исповѣда црковъ», «Премудрость его исповѣдаютъ люде», «Правда пред нимъ предидеть». “*Huic omnis stat gloria ferro*” – останній девіз, що візуально нанизує центральний картуш присвяти гетьманові.

Обрамлення картуша тези у вигляді багатого оздоблення з військової атрибутики та прапорів з гербами родів гетьманських родичів і його оточення означає такі роди: герб Сулима – Обидовських, Сас – митрополита Варлаама Ясинського, Стремено – Войнаровських, Ясеньчик (у вигляді ключа) – Мокієвських, Серце з хрестами – Кочубеїв, Остоя (меч між двома півмісяцями) – невідомого власника (можливо, самого Іларіона Мигури).

Таким чином, цей грандіозний графічний панегірик гетьманові структурно відповідає планові Софійського собору: побудовані Мазепою церкви символізують престולי собору, фігури святих та алегорій – його нави, а картуш – західний портал, на якому зовні при вході, очевидно, в реальності також був зображений гетьманський герб, а всередині храму десь мав би бути гетьмановий портрет. Присвята тези І. Мазепі на знак вдячності за його подарунок – соборну дарохранительницю – свідчить про виняткове ставлення гетьмана до катедрального храму як сакрального місця свого уславлення. Майже біографічні мазепинські символи сплетені тут з архітектурними елементами, персонажами Святого Письма й алегоричними фігурами, потрактованими автором з усією легкістю уяви в єдиному художньому задумі. Прославляння особистих гетьманських чеснот (правдивості, совісті, мудрості, а головне – щедрості) – провідна ідея тези, що цілком накладається на основу «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона (до того ж тезки Мигури), де відповідні моральні риси «кагана Ярослава», сина Володимира, були пошановані руським первосвященником.

Символіка сімки пронизує тезу й утримується на трьох образних рядах: (знизу вгору) шість постатей алегорій наук із гетьманом посередині – перша сімка; шість святих з Іваном Хрестителем-патроном – друга сімка; шість храмів нав Софійського собору з центральною алегорією-апсидою та відомою цитатою – третя. Зображення церков як символічних престолів Софійського собору тези спонукає до з'ясування історії реальних престолів та ідейно-сакральної організації храму. Зрозуміло, що до кінця XVII ст. престולי собору були реорганізовані й переоблаштовані. Вихідними свідченнями на цю тему слугують два описи храму: відомі записи Павла Алепського та опис собору в московських фіскальних джерелах 1695 р. [2]. Корелятивними

матеріалами є описи храму пізнішого часу: 1775 р. [19, с. 188–189], а також матеріали XIX ст. (опис храму митрополита Євгенія Болховітінова [7, с. 64]) та пізніші [9, с. 771–772; 22, с. 98].

За Алепським, північний вхід до храму був основним входом, де «...с северной стороны дверь, над ней по штукатурке изображение Святой Софии: Христос, лучи Духа его Святого нисходят на церковь, кашидьары с персиянами в кисейных тюрбанах натягивают луки и стрелами метят в церковь; франки с пушками и ружьями на нее нападают» [26, с. 225]. Опис такої фрески відповідає загальним рисам старої іконографії Софії – Премудрості Божої, зображеної з деякими відмінностями на печатках капітули митрополії Київської 1695 та 1697 рр. із колекції Карла Болсуновського [6, с. 6–7]. П'ять престолів, описаних Алепським, розташовувалися, очевидно, у такій послідовності: центральна апсида головного престолу Різдва Богородиці, двох митрополитів Олексія та Петра (старий Георгіївський престол), Михайлівський – на першому поверсі, а також Богоявленський, Миколаївський, Нерукотворного Образу, Покладення до гробу – на другому. Сім названих престолів відповідають також сімом святиням в описі храму 1695 р.: Різдва Богородиці, Благовіщення Богородиці, Архистратига Михаїла, Андрія Первозваного, апостолів Петра і Павла, Миколи Чудотворця, Івана Предтечі. Порівнюючи два документи, легко виокремити новоз'явлені престולי – Благовіщення, Андрія Первозваного, Петра і Павла, Івана Предтечі. Порядок опису цих святинь не дає уявлення про їх точне розміщення, але очевидні зміни в бік євангельських персонажів, які лише в часи Мазепи з'являються у просторі київських храмів. Ця новина зазначена і в тезі Мигури, однак у храмі є тільки один престол, присвячений одному із зображених патронів гетьмана – Івану Предтечі. Його розташування може бути визначене за описом собору митрополита Євгенія Болховітінова: «...в северо-западном углу придел во имя Собора Святого Иоанна Предтечи, устроенный 1689 г. и августа 27 освященный Гедеоном, митрополитом Киевским, но оный с 1816 г. упразднен и занят был ризницею митрополитанскою...» [7, с. 64–65].

З ім'ям Івана Хрестителя пов'язано Богоявленський престол, що був одним із двох «покинутих» престолів, зафіксованих Павлом Алепським на середину XVII ст.: «...где стоит купель для почетных людей из твердого красного камня, похожего на порфир, а внутри другого алтаря сохранились сооружения» [8, с. 419–420]. У переліку престолів храму за 1695 р. Богоявленського немає, хоча логічно припустити його наявність так само, як і другого анонімного престолу, бо за описом 1695 р. залишилася порожньою

крайня права галерейна нава, яку Н. Нікітенко називає «капелою Івана Мазепи»¹. У ній пізніше, у XIX ст., було розміщено два престоли: Успенський та Дванадцяти Апостолів. На «присутність» Мазепиних сюжетів тут вказує нетрадиційний розпис – зображення так званої княгині Ольги, яка стоїть із розкритим золоченим горнятком. Помічений самою Н. Нікітенко одяг персонажа, схожий на одяг «знатних дівчат... з “кужбушків” Києво-Печерської лаври» [18, с. 269], вказує на жіноче вбрання XVII–XVIII ст., а сама постать у поєднанні із зображенням Христа-Емануїла на троні та чоловічою фігурою (зображенням Святого Володимира) видає сюжет Деїсуса.

Паралельні зображення Івана Хрестителя та Марії Магдалени повсякчас зустрічаються у мазепинських графічних творах. Найяскравіший серед них – гравюра-панегірик на честь Андрія Войнаровського, де Марія Магдалена та Іван Хреститель утворюють ансамбль, об'єднаний Мазепиним гербом Курчем над портретом юного філософа. У цьому могилянському контексті сам гетьман, як близький родич спудея – дядько, був його високим покровителем в образі Івана Хрестителя, а Марія Магдалена символізувала ігуменію Печерського Вознесенського монастиря, бабцю іменинника-випускника Марину Мокієвську (у схімі – Марію Магдалену). Той самий герб Войнаровських (Стремено) зображено і на тезі Мигури. Таким чином, племінники гетьмана разом із Кочубеями (другий племінник Мазепи Іван Обидовський був одружений із Ганною Кочубей, сестрою похресниці гетьмана Мотрі) та гербовим духовенством становили, так би мовити, гербову основу цієї тези.

Пояснення дивної пози «княгині Ольги» із горнятком можна знайти, лише враховуючи реалії та контексти довкола самого гетьмана, а з огляду на те, що розпис Софійського собору у XVIII ст. підлягав неодноразовому поновленню та «виправленню», цілком логічно припустити, що образ Марії Магдалени було легко переправити у Святу Ольгу, а роль князя Володимира досі «виконує» Іван Хреститель. Лише подальші реставраційні роботи цього розпису можуть дати уявлення про первісні образи собору Мазепиного часу, але достеменно відомо: «материнський» образ був константою гетьманських па-

негіриків, що підтверджує зображення герба у вигляді ключа на картуші Мигуриної тези.

Не спричинює заперечень факт про появу в Софійському соборі престолу на честь апостола Андрія Первозваного в часи Мазепи так само, як і престолу Богоявлення, пов'язаного з однойменним храмом Братського комплексу². Паралельне розташування ікон Миколи Мокрого та Куп'ятицької Божої Матері на другому поверсі храму у цих місцях фіксував опис собору 1695 р.

Цікаві метаморфози відбулися на цей час із головним князівським Георгіївським престолом собору. В описі Павла Алепського зазначено: «Между окнами (под евхаристией) Алексей и Петр, митрополиты киевские в облачениях и белых клобуках, расшиты золотом при них написаны по-гречески их имена» [26, с. 227]. У 1695 р. тут зафіксовано престол на честь Олексія та Петра, але прикметно, що пізніше (у 1775 р.) зауважено і третього персонажа – Іону. В описі храму у складі матеріалів Київського намісництва згадано про появу цього третього «российского святителя». Крім того, Микола Закревський свідчить, що престол певний час був присвячений Григорію Богослову. Таку зміну його присвят можна пояснити лише бажаннями царських патронів владної на той час династії Романових і змінами у посіданні царського престолу, а простіше кажучи – захопленням влади партією Наришкіних та утвердженням Петра I на троні. Принаймні саме такий логічний зв'язок можна побачити між парою святителів Олексія та Петра і парою Олексія Михайловича й Петра Олексійовича Романових. Іона-Іван тут справді виявився зайвим. Так, логічним є місце царської патронії у головному князівському приділі, місці Рюриковичівського князівського звеличення. Не породжує сумніву, що могилянські кола були цілком упевнені у правонаступності династичного зв'язку між цими різними династіями, а головне – у родовому зв'язку між ними, про що яскраво свідчить збережена копія тези Мазепиного племінника Івана Обидовського³, де покровителями царського дуумвірату постають святі Борис і Гліб.

Зрештою, «іоанівський» цикл передбачав, очевидно, наявність престолу Івана Богослова, однак лише пізніша фіксація (митрополит Євгеній Болховітінов) згадує про престол Богослова на місці колишнього престолу Різдва Христового. Натомість Богоявленський престол ніколи не

¹ Запозичення Н. Нікітенко з католицької традиції назви «капела» як місця моління або поховання знатних осіб у католицьких храмах ніби вказує на персональну гетьманську «присутність» у храмі, однак тут не засвідчено такого явища. Відомо лише інформація пізнішого часу про престол Дванадцяти Апостолів та його іконостас у цьому місці. Не згадує жодне джерело про наявність у Софійському соборі «Мазепиної капели», натомість логічно вважати, що увесь храм разом із сімома престолами слугував Мазепиній славі та мав бути вічним місцем поминання гетьманового імені, як про це і вказано у Мигуриній тезі.

² Богоявленський собор, як свідчать його тогочасні описи, був виразно Мазепиним патронімічним храмом – із двома престолами «іоанівської» тематики: Івана Хрестителя та Богоявлення.

³ Літературні алюзії Теофана Прокоповича-молодшого щодо Мазепи – князя Володимира не можна сприймати буквально, хоч і збереглося чимало ілюстрованих свідчень цих панегіричних прийомів, зокрема й на тезі Обидовського.

змінював свої назви і від часів Алепського розміщувався на другому поверсі північної галереї.

Таким чином, можна впевнено сказати, що на час укладання Мигуриної могилянської тези (1706) Софійський храм мав такі престולי: перший поверх, центральний – Різдва Богородиці, геральдично праворуч від центрального – Георгіївський (апостолів Петра і Павла на 1695 р.), за ним Благовіщенський, ліворуч – Михайлівський; другий поверх, праворуч від центру – Миколаївський з іконою Миколи Мокрого, за ним Богоявленський, ліворуч – Андрія Первозваного з Куп'ятицькою Богородицею (колишній Нерукотворного Образу) та Івана Хрестителя. Місце розташування останнього престолу залишається спірним. Імовірно, він міг би бути і на першому поверсі храму – у південній гале-

реї, де розміщені нововідкриті фрески так званої княгині Ольги та князя Володимира. Принаймні саме такого типу Деїсус з Марією Магдаленою та Іваном Предтечею перед Ісусом-Емануїлом на престолі цілком відповідає ідеології раннього варіанта іконографії Премудрості Божої, особливо якщо взяти до уваги наявність на стінах собору розписів семи Вселенських Соборів. Однак за схемою О. Повстенка престол Івана Предтечі фіксується на кінець XIX ст. як колишній на місці Стрітенського у західній частині північної галереї. Зображення верхньої частини Стрітенського іконостаса не має іконографічного зв'язку з темою Предтечі, а натомість передає генеалогічну тему. Можливо, це чергове втілення сурогатної генеалогії Рюриковичів-Романових.

Список літератури

1. Аверинцев С. К. Уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской / С. Аверинцев. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/aver/sm_nadp.php. – Назва з екрана.
2. Алферова Г. В. Киев во второй половине XIX века / Г. В. Алферова, В. А. Харламов. – К. : Наук. думка, 1982. – 345 с.
3. Богданов А. П. Гравюра как источник по истории политической борьбы в России в период регентства Софьи Алексеевны (вопросы происхождения) / А. П. Богданов // Материалы XV ВНСК «Студент и научно-технический прогресс». Серия «История». – Новосибирск, 1977. – С. 156–167.
4. Богданов А. П. Неизвестное сочинение Сильвестра Медведева : похвальная раcea царевне Софье / А. П. Богданов // Материалы XVII ВНСК «Студент и научно-технический прогресс». Серия «Филология». – Новосибирск, 1979. – С. 68–97.
5. Богданов А. П. Политическая гравюра в России периода регентства Софьи Алексеевны / А. П. Богданов // Источниковедение отечественной истории : сб. ст. за 1981 г. – М., 1982. – С. 98–110.
6. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края / К. Болсуновский. – К., 1899. – 12 с.
7. Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии / Е. Болховитинов // Митрополит Євгеній Болховитинов. Вибрані праці з історії Києва / упоряд. Т. Б. Ананьєва. – К. : Либідь, 1995. – 670 с.
8. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования / С. Голубев. – Т. 2. – К., 1898. – 556 с.
9. Закревский Н. Описание Киева / Н. Закревский. – М., 1868. – 950 с.
10. Заснування Софійського собору в Києві : проблеми нових датвань : матер. круглого столу / упоряд. Т. А. Бобровський, Г. Ю. Івакін, О. П. Толочко ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – 120 с.
11. Крижанівський О. Історія церкви та релігійної думки в Україні / О. Крижанівський, С. Плохій. – Кн. 3. – К. : Либідь, 1994. – 321 с.
12. Лебединцев П. Открытие древних мозаик в главном куполе Киево-Софийского собора / П. Лебединцев // Киевская старина. – 1884. – № 10. – С. 162–165.
13. Люта Т. Документи про юрисдикційний статус та економічне становище Святософійської митрополічної катедри і Києво-Печерської архимандрії в перші роки після Берестейської унії / Т. Люта // Ковчег : наук. зб. із церковної історії / за ред. о. Б. Гудзяка, І. Скочилися, О. Турія. – Число 2. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 313–328.
14. Люта Т. Конфлікт навколо собору Святої Софії у Києві у першій половині XVII ст. / Т. Люта // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung : Versuch einer Zwischenbilanz. – Lviv : Institut für Kirchengeschichte der Ukrainischen Katholischen Universität, 2008. – S. 194–207.
15. Люта Т. Могилянський “Theatrum Glorae” Івана Мазепи : політичні та мистецькі інтенції / Т. Люта // Мазепа та його час. – Львів, 2009. – С. 89–112.
16. Нікітенко Н. Відкриття нових сюжетів в капелі Івана Мазепи / Н. Нікітенко // Могилянські читання. Мазепинська доба в культурі України : зб. наук. праць / відп. ред. В. М. Колпакова. – К. : Фенікс, 2010. – С. 94–101.
17. Нікітенко Н. Володимирський меморіал в Софії Київській часів Петра Могили / Н. Нікітенко // П. Могила : богослов, церковний та культурний діяч / за ред. А. Колодного, В. Нічик, В. Климова. – К. : Дніпро, 1997. – С. 159–167.
18. Нікітенко Н. Свята Софія Київська : історія в мистецтві / Н. Нікітенко. – К. : Академперіодика, 2003. – 321 с.
19. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVII ст. : Описово-статистичні джерела / упоряд. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.
20. Повстенко О. Катедра Святої Софії в Києві / О. Повстенко // Аналі Української вільної академії наук в США. – Т. III–IV. – Вашингтон, 1954. – № 4. – С. 94–112.
21. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – початку XIX ст. / Хв. Тітов. – К., 1924. – 433 с.
22. Толочко О. П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору / О. П. Толочко // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 4–25.
23. Флоровський Г. О почитании Софии, Премудрости Божией, в Византии и на Руси / Г. Флоровский. – Режим доступу: <http://www.vchi.net/florovsky/sophia.html>. – Назва з екрана.
24. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую жизнь / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – 878 с.
25. Цинковська І. Панегіричні композиції Івана Мигури (за матеріалами колекції мідних гравірувальних дошок XVII–XIX ст. Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) / І. Цинковська, Г. Юхимець // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 10. – К. : НБУВ, 2005. – С. 184–199.
26. Travels of Makarius Patriarch of Antioch written by His Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo in Arabic. – Vol. I. – London, MDCCCXXXVI. – 425 p.

T. Liuta "

"
" **ST. SOPHIA CATHEDRAL WITHIN THE MOHYLANSKA TRADITION**
" **IN THE TIME OF IVAN MAZEPA**

"
" *The article examines the engraving by Ilarion Myhura devoted to Hetman Ivan Mazepa – the architect of Ukrainian churches. Attention is given to the political context and artistic methods of painting this and similar peaces devoted to Mazepa. The engraving is seen as a special form of the hetman panegyric within the ‘mohylanska’ tradition, which was dominant in the Kyiv-Mohyla academy from its establishment.*

" **Keywords:** St. Sophia Cathedral, Ivan Mazepa, engraving, ‘mohylanska’ tradition, Ilarion Myhura.
" *Матеріал надійшов 27.04.2012.*

"
"
"
"
"
"
"
"
"
"
"